

☆ عائشہ مرتضیٰ
☆☆ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

غلام مصطفیٰ بسمل: حیاتی تے فن

Abstract:

Ghulam Mustafa Bismil is well known Punjabi poet, writer, critic, and researcher of present era. He presented gift of more than 30 books to Punjabis. Also more his personality as shining star of Punjabi literature in the sky of new generation. Most of his poetry has sweetness and bitterness at the same time. He has religious impact in his poetry specially in the field of Hammad and Naat. Bismil also followed the social and moral values in his writing, as well as follow the sympathy, experience and recognition with the thought of patriotism. He behave as great patriotic in poetry and prose both. He was self created but not depend on others. Excellent and strong role played by him in the field of Punjabi language and literature. This article is the presentation of his different dimensions of Punjabi literature.

Keywords: Poet, Writer, Moral values, Social values, new generation

غلام مصطفیٰ بسمل پنجابی زبان دے جدید دور دے شاعر، ادیب تے محقق نیں۔ اوہناں نوں پنجابی زبان نال ڈھیر چاہ سی۔ غلام مصطفیٰ بسمل پنجابی زبان دی سیوالئی کئی روپ وٹائے۔ کدی ایڈیٹر بن کے کدی شاعر بن کے تے کدی پارکھ بن کے سامنے آئے۔ بسمل جتھے پنجابی زبان دا اُچا، سچا شاعر سی اوتھے اوہ پنجابی ادب دا نگھا پارکھ تے پڑچولی وی سی۔ اوہ ذات دے شیخ سن، اوہناں دا مسلک اہل سنت و جماعت تے سلسلہ طریقت نقشبندی مجددی جماعتی سی۔ اوہ پیر سید

جماعت علی شاہ علی پور سیداں دے مرید سن۔ چھوٹی عمر میں حج کیتا ایس بنیاد تے حاجی اکھوائے دوبارہ حسرت دے باوجود حج نہ کر سکے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دے پیو دا ناں حاجی غلام رسول سی۔ اوہناں دے دادے دا ناں شیخ دین محمد سی۔ اوہ چڑے دا کاروبار کر دے سن۔ اوہناں دی بیوی دا ناں برکت بی بی سی۔ اوہناں دے پتر موجب:

” حاجی شیخ غلام رسول دے گھر 4 اپریل 1952ء نوں لاہور و سن پورہ دے

علاقے وچ غلام مصطفیٰ بسمل جے آپ دے سرٹیفکیٹ تے آپ دی تاریخ 4

فروری 1951ء لکھی اے جیہڑی ٹھیک نہیں۔“ (1)

غلام مصطفیٰ بسمل پنڈ داوہ تحصیل نارواں ضلع سیالکوٹ دے رہن والے سن۔ اوہ نیک، صالح، تہجد گزار، خدا ترس تے حق سچ دی روزی کمان تے یقین رکھ دے سن اوہناں دے ماپے سادہ طبیعت، سچے تے غلط گل نوں برداشت نہیں کردے سن ایہو اوہناں دی حیاتی دا خاصہ اے۔ جد اوہناں ادبی دنیا وچ پیر پایا تے ہر صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ خیال تے فکر دے اچھے دیوے بالے جیہناں دی لور ہندی دنیا تیک پنجابی پیاریاں دے دلاں نوں شگھاردی رہوے گی۔ غلام مصطفیٰ دا ادبی ناں ”بسمل ناز“ سی۔ امین خیال اوہناں دے ناں بارے آکھ دے نیں:

” بسمل ایس ناں وچوں مینوں تہاڈے ماییاں دا کملی والے صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات

نال عشق ڈا ہڈانگھا جا پدا اے۔ ایس ناں نوں نہ بدلو جے تہانوں ناں بدلن دا

ڈا ہڈا ای چاء اے تے اج میں تہاڈے ناں پانا واں۔ مڑ میں اردو ناولاں لئی

ایہناں دا ناں بسمل ناز رکھیا۔“ (2)

غلام مصطفیٰ بسمل نے قلمی ناں ”بسمل ناز“ لکھنا شروع کیتا جیہڑا اوہناں اپنے استاد دے آکھن تے رکھیا۔ استاد دی نسبت نال غلام مصطفیٰ ایس ناں نوں خوش نصیبی سمجھ دے سن۔ جدوں اوہناں شاعری دا مڈھ بھنھیا تے اوہناں دے ناں بارے لوک نہیں جاندے سن پر ہولی ہولی اوہناں دا ناں لوکاں دی زبان اُتے چڑھ گیا۔ اُج اوہناں دا قلمی ناں ”بسمل ناز“ پے گیا۔ غلام مصطفیٰ بسمل شاعری دا مڈھ سکول دے زمانے توں ای رکھ دتا سی۔ جیہڑا حیاتی دے نال چلدا رہیا۔ اوہناں حمد، نعت، غزل، نظم، رباعی، گیت غرض ہر صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ اوہ کتاباں دا اک ذخیرہ کچھ جھڈ گئے۔ ادب پچیاں لئی ہووے بھاویں وڈیاں لئی اوہناں اپنیاں زرنیز تخلیقی صلاحیتاں نال ہر میدان وچ کامیابی حاصل کیتی۔

غلام مصطفیٰ بسمل دے پنجابی شعری تے نثری پراگیاں وچ پھل تے چنگیاڑے (غزلاں)

روح دی رونی (غزلاں) ڈوگھے پانیاں دی چُپ (نظمیں) پنجابی غزل (ترتیب) اکو حرف تسلی دا

(رباعیاں) باراں برج پنجاب دے (ترتیب مضامین) ہمدیاں سولاں (کہانیاں) پرکھ مہار (تنقید) سیدی یا رسول اللہ (ترتیب نعتاں) عزم منارا (ترتیب بہ اشتراک) چالھی حدیثاں (ترجمہ بہ اشتراک) میلے متر اں دے (منظوم تذکرہ) اقبال قلندر (ترتیب بہ اشتراک) روپ خشبوواں دے (تذکرہ) اڈاریاں (نظماں، غزلاں) اکھیاں وچ اتری شام (کل غزلاں)، گلڈو (سی حرنی) اکھر اکھر چانن (تنقید) پنجابی غزل دارقواء (تنقید) سفنے اندیاں اکھاں (تنقید) اتھر اتھر نعت (نعتاں) اکھراں اولھے رمزیاں (شاعری) ”تلیاں اُتے اکھیاں“، ”بیلاں پیڑاں“، ”تاریخ پنجاب“ (اردو) ”مہکاں“، ”چن حرا دا“، (نعتاں، قلمی مسودہ)، حمداں (قلمی مسودہ)، حدیثاں ترجمہ، (قلمی مسودہ)، آہلنا، (قلمی مسودہ)، پنجابی ناول (تنقید- غیر مطبوعہ) قلمی، نچدے نقطے (پنجابی کہانیاں) شامل نیں۔ ایہناں کتاباں وچ کجھ چھپیاں تے کجھ ان چھپیاں نیں۔ جد کہ اوہناں دے لکھے دیباچے تے تبصرے جیہڑے پنجابی رسالیاں وچ اکثر شائع ہوندے رہے جے اوہناں نوں اکٹھا کر کے چھاپیا جائے تے اوہناں داکم ہور ودھ جائے گا۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ خیال دی اچھائی، فکر دی ڈونگیائی، جذبے دی شدت، مشاہدے دی ودھاتا تے ہور بہت کجھ اے فیرووی اوہ حقیقت نوں حقیقت ای آکھدے سن۔ بیان وچ جھوٹ تے کرودھ نہیں گل ماضی دی ہووے یاں حال دی یاں فیرو مستقبل دی، اوہناں کدھرے وی حقیقت نگاری دیاں حد اں توں باہر قدم نہیں رکھیا۔ حمید محسن آکھدے نیں:

”بہل ہوراں ادب نوں اوڑھنا، پچھونا بناندیاں ادب دی اپنی خدمت کیتی کہ
اوہ آن والیاں نسلاں لئی مشعل راہ ای نہیں سگوں منزل دی حیثیت اختیار کر
گئے۔“ (3)

ایسے پاروں اوہناں دیاں لکھتاں حال دے نال نال مستقبل دے تقاضے وی پورے کر دیاں دسدیاں نیں۔ اوہناں دی شاعری دا وڈا وصف حیاتی دیاں حقیقتاں دی ترجمانی اے اوہناں اپنی شاعری نوں حیاتی دے رنگ رنگ جذبیاں تے پیچ در پیچ مسئلیاں دے نال انج جوڑیا جیویں اوہناں دیاں لکھتاں وچ حیاتی دیاں ساریاں تلخ، ترش، مٹھیاں، بے ذائقہ، رنگین تے بے رنگ، خوش رنگ تے بدرنگ حقیقتاں دسدیاں نیں اوہناں دے کلام وچ تشبیہاں تے استعاریاں دا وڈا خزانہ اے لفظاں دی تکرار دی اوہناں حد مکا دتی اک لفظ اک شعر وچ کئی کئی وار ورتیا پر ہر واری لفظ ورتن دے معنی ہور ہو جان دے۔ اوہناں دی لکھت دی خوبی ایہ اے کہ اوہدے وچ پنجابی روزمرہ، محاورہ تے کہاوتیں دی ورتوں اے جس توں اوہناں دی زبان دانی دی مہارت دا وی گویڈ لگدا اے۔ اوہناں کول لفظاں نوں سلیقے نال ورتن دا ہنر سی شعراں وچ زور تاثیر، روانی تے سلاست

پیدا کرن واسطے تشبیہ، استعاریاں تے اکھاناں توں ڈھیر کم لتا۔ اوہناں دا مڈھلا ادبی کم اوہناں دی فکری اچھائی دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ جیویں گلیڈو، روح دی روٹی، میلے متراں دے تے بیلا پیڑاں دا، حرفاں دی خشبو، اللہ نال محبت دا ثبوت اوہناں دیاں ون سونیاں حمداں وچ ڈھلکاں ماردا اے، اوہ لکھدے نیں:

سارے رُکھ جے قلمماں ہون سمندر بنن سیاہی
فیروی رب سچے دی صفت ثناء نہ لکھن وچ آوے (4)

بسمل ہوراں موجب جدوں انسان تے کوئی مصیبت آندی اے تے اوہ رب نوں سچے دل نال یاد کردا اے پر جد مصیبت ٹل جائے فیر دنیا دیاں رنگینیاں وچ ڈب کے رب نوں بھلا دیندا اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل دا جم پل پنڈا اے لوک اک دوجے دے چنگے ماڑے ویلے وچ سانجھی ہوندے نیں اوہناں نوں پنڈ دے لوکاں وچ اوہ دنیا داری تے نفسا نفسی نہیں دسدی جیہڑی اوہناں نوں شہر دے لوکاں وچ نظر آندی سی۔ اوتھے حق دی گل سزا اے، بھرا بھراواں توں کڑ رکھدے ماڑیاں دی دھپ ڈگ لیندے نیں تے سارے زور آور دا ساتھ دیندے نیں اوہناں پاروں معاشرے دی اصلاح کالی کملی والے دی نظر کرم توں بنا ممکن نہیں۔ چنگا شاعر معاشرے وچ مکن والیاں قدراں بارے فکر مند ہوندا اے اوہنوں چنگے بُرے دی سیہان ہوندی اے اوہناں قدراں لئی رب دے حضور دعا کردا اے تے معاشرے دی اصلاح کرن دی وی کوشش کردا اے تاں جے اخلاق تے انسانیت باقی رہ جاوے۔ ایس پکھوں اختر جعفری نے لکھیا اے:

”چنگے شاعر دی وڈی خوبی ای ایہ وے کہ اوہ اپنے دور دیاں قدراں دا ترجمان ہوندا اے اوہدے وچ بزرگاں دے تجربے، انسانی ہمدردی، اخلاق تے انسانیت دی سیہان ہوندی اے۔“ (5)

بسمل ہوراں نعتیہ رباعیاں ”ساہواں دی تلاوت“ راہیں نبی کریم ﷺ نال اپنی محبت تے عقیدت دا اظہار کیتا۔ مدینے نوں دیکھن دی تانگھ، کدھرے سبز گنبد نوں اکھیاں وچ سماں دی سدھر تے کتے حضور پاک ﷺ دے روضہ مبارک دیاں سنہری جالیاں چمن دا شوق من وچ ٹھاٹھاں ماردا دکھالی دیندا اے۔ نعتیہ شاعری ڈھیر اوکھا کم اے کیوں جے اوس وچ اپنی منشا دا اکا دخل نہیں ہوندا۔ نعت وچ شریعت دیاں حداں دا خیال رکھنا ات ضروری اے ایسے پاروں ایہ اوکھی تے نازک ترین صنف اے۔ بسمل نے نعتیہ رباعیاں عقیدت تے محبت نال تخلیق کیتیاں۔ جیہناں وچ دو جگ دے والی، نبیاں دے سردار تے رب دے لاڈلے رسول ﷺ دیاں صفتاں تے تعریفاں دے سچے پھل مہکاں ونددے دسدے نیں۔ جیہناں دی ہر پتی آپ ﷺ نال محبت دا

درس دیندی اے۔ دعا انسان دی تقدیر بدل دیندی اے اوہناں دیاں حمداں تے نعتاں وچ وطن لئی دعاواں تے محبت دا اظہار وی لھدا اے اوہناں دی خواہش سی کہ ایہ وطن اوہ سے طرح ہمیشہ آباد تے سوہنار ہوے جس طرح رب تعالیٰ دا گھر خانہ کعبہ آباد اے ایسے طراں دیاں دعاواں طفیل خلش وی منگیاں۔ اوہ آکھدے نیں:

میرے دیس تے ماکا
کوئی اترے نہ عذاب
تیراوسے کعبہ سوہنیا
میراوسدا رہے پنجاب (6)

بسمل نے دوغلا پن، دھوکہ معاشرے دا وڈا المیہ قرار دتا اے۔ انسان دنیا دیاں رنگینیاں وچ غرق ہو چکیا اے اوہنوں غلط صحیح دی تمیز نہیں رہی اک دو جے توں اگے نکلن دی دوڑ لگی اے۔ بے شک کوئی پیراں تھلے مد جاوے پرواہ کوئی نہیں بازار وچ ہر شے وکھرے بھاملدی اے ایہو حال آپسی رشتیاں دا اے۔ منزل تے اپڑن لئی سدھا راہ چنن دی تھاں نظارے بھال جاندا اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل ہوراں حیاتی دے اڈواڈ پکھاں تے نظر پائی اے۔ اکرم باجوہ اوہناں بارے آکھدے نیں:

”اوہ کوئی خواب دیکھن والا شاعر نہیں جیہڑا صرف خیال دی اڈاری یاں خیالی احساس دی چوبھ دے احساس تے شعر کہندا ہووے اوہ حقیقت پسند شاعر اے تے سچائی نوں دیکھن پرکھن تے اوہدے نال اکھ ملان دی جرات رکھدا اے۔“ (7)

بسمل دی شاعری دے سرناویاں وچ کدھرے ذات دادکھ، کدھرے زمانے دی سردمہری دادکھ، کدھرے بے حسی تے ویلے دیاں بدلدیاں قدراں دادکھ، انسان نوں سب کجھ ہوندیاں دی کلیاں ہون دا دکھ شامل نیں۔ بسمل اک دو جے دادکھ درد وڈاؤن تے دکھ وچ شریک ہون نوں انسانیت دی معراج سمجھدے تے دو جیاں نوں وی درس دیندے۔ دکھاں درداں دی ایہ کیفیت الطاف قریشی کول وی دسدی اے، جیویں اوہ لکھدے نیں:

جتھے دکھ ای دکھ اے فیر وی
جتھے بھکھ ای بھکھ اے فیر وی
جی کردا اے اوتھے جاواں
اوہدی ڈھوڑ دا سرمہ پاواں (8)

موجودہ دور وچ معاشی تے سماجی مسئلیاں دے ڈھیر نہیں۔ کسے انسان نوں دوسرے دی فکر نہیں۔ ہر کوئی اپنی صلیب آپ چکی پھر دا دنیا دیاں پہاڑ ورگیاں مصیبتاں نال ٹکرا کے پھیتی پھیتی ہو رہیا اے۔ ہر جی اپنے خول وچ اے۔ آپسی دکھ درد دا احساس ناپیدا اے۔ ہر کوئی اپنی اپنی راہ تے ٹر دا پیا اے۔ ایس احساس نوں بسکل نے اپنے اکھراں وچ انج بیان کیتا اے:

اودھر تیری راہ اے چناں ایدھر میری راہ (9)

بسکل موجب معاشرے دا المیہ اے کہ انسان دا رشتہ دھرتی نالوں ٹٹ دا جا رہیا اے بندہ دوجے نوں اپنے سامنے مردیاں دیکھ کے چپ رہن دی تھاں دوجے نوں قتل کرن توں وی نہیں ہٹکدا۔ ہر پاسے نفسانفسی دی لہر اے۔ حکمران تے بااثر لوک ملکی قانون توڑن وچ فخر محسوس کردے نیں تے قومی خزانے اتے عیش کرنا، دوجیاں دے حق غصب کرنا تے اپنیاں نوں نوازنا ذہانت نال تعبیر کردے نیں۔ ننگ دھرتیاں حقیقتاں نوں لفظی بانے پوان لگیاں اکثر تخلیق کار جھکدے نیں جد کے اوہناں بارے بسکل بڑے ای سادے پر اثر لفظاں تے لہجے وچ گل کردے نیں اوہ وسیب تے وسیباں دی تاریخ مرتب کردے نیں۔ ایس حوالے نال بشیر عابد لکھدے نیں:

” اوہناں دی شاعری راہیں دھرتی واسیاں دے دکھ سکھ، سوچاں، خیالاں،

الیے، سدھراں، سنے، رشتے ناطے دے آپسی تعلق تے ہر اوس شے دی دس

پیندی اے جیہڑی انسانی جیون نال کسے نہ کسے حوالے نال جڑی ہوئی

اے۔“ (10)

اوہناں پنجابی دی ودھاتا واسطے ڈھیر محنت کیتی۔ ادب لئی نویاں راہواں کڈھیاں۔ شاعری نال محبت اوہناں نوں بچپن توں ای سی۔ ایہ صلاحیت اوہناں دے خون وچ سی جیہڑی شے خون وچ رچی ہوئے اوہ اپنا دکھ روپ رکھدی اے۔ اوہناں دی شاعری سچی اے جیہدے وچ ہر اوہ رنگ اے جیہڑا چنگے شاعر دی شاعری وچ ہونا چاہی دا اے اوہناں دیاں غزلاں تے نظماں کسے تعریف دیاں محتاج نہیں۔ غزلاں وچ ہر موضوع اے۔ بسکل دی فنکارانہ صلاحیت تے مہارت نے اوہناں دی غزل وچ سوہنے رنگ بھرے۔ پنجابی دے نال اوہناں اردو غزل دی فکری تے فنی روایت توں وی فائدہ چکیا۔ اوہ لکھدے نیں:

میں ایناں ہو گیا عادی ترے ظلماں تے ستماں دا

ستم تیرے کرم جا پن جفا تیری وفا لگے (11)

اوہناں دی شاعری وچ ہر اوہ رنگ اے جیہڑا دنیا دی بے ثباتی تے سماجی قدراں نوں

انگھیر دا اے۔ اوہناں دی ماں بولی نال محبت غزلاں وچ واضح دسدی اے۔ محبت دا جذبہ ازل توں

اے تے ایس دا وجود ابد تک رہے گا۔ دنیا دی محبت ہمیشہ دکھ دیندی اے پر رب تے اوس دے رسول صلی اللہ علیہ وسلم نال کیتی محبت دنیا تے آخرت دونوں جنت بنا دیندی اے۔ کوئی اجیہا نہیں جیہڑا محبت نہ کرے۔ دنیا نون محبت بھن والے رل جان دے نیں کیوں جے انسان کسے بندے نال پیار کرے تاں ضروری نہیں کہ اوہ وی اوہدے نال وفا کرے۔ ”خورشید اقبال“ اقبالیات دے انسائیکلو پیڈیا وچ محبت نون ائج بیان کیتا:

”محبت جب شدت و جنون کی حد کو چھونے لگے تو عشق کہلاتی ہے خدا نے جب انسان کو پیدا کیا تو اسے بہت سے جذبات سے سرفراز فرمایا ان سب سے ارفع اور پاکیزہ جذبہ عشق ہے جس نے تمام کائنات کو اپنے سحر میں جکڑا ہوا ہے عشق ہی اس کائنات کی تخلیق کا موجب بنا۔“ (12)

بہل درد مند دل رکھ دے سن اوہناں کول غریب لوکاں لئی پیار، محبت دے نال نال بھائی چارے دا وی رشتہ سی۔ اوہ دو جیاں دے دکھ، درد نون اپنا دکھ سمجھ دے سن۔ اوہناں دے اکثر کردار غربت مارے لوکی سن جیہڑے چان لہجیاں ہنیرے وچ ڈب گئے۔ اپنیاں غزلاں راہیں معاشرے وچ ہون والے ظلم تے ستم نون وی بیان کیتا۔ طاقتور غریب طبقے نون ڈرا کے رکھ دے نیں جس پاروں اوس طبقے دے دلاں وچ ڈرتے خوف ہوندا اے اوہناں نون اپنی ذات توں وی ڈرسی اوہ حساس سن اوہناں نون لوکاں دا دکھ کدی پرایا نہ لگا اوہ دو جیاں دے دکھ، درد وچ شامل ہوندے اوہناں دی تکلیف نون اپنی تکلیف جان دے دکھ دے دائمی تسلسل دے باوجود کدے دائمی مایوسی دا شکار نہ ہوئے۔ چونکہ انسان نون اللہ تعالیٰ نے اشرف المخلوقات بنایا۔ ایس لئی اوہدی ذہانت دا کوئی مقابلہ نہیں جاتی وچ کئی واقفے واپردے نیں بندہ دھرتی نون اپنا سمجھن دی تھان اُکا بیگانہ بنا کے اگے ودھ رہیا اے۔ معاشرے وچ غریباں نون کجھ نہیں سمجھیا جاندا تے امیراں دا راج اے غریب غربت وچ مرجاندے نیں پر چپ رہندے نیں بھیڑا مندا بولنا وی سہ لیندے نیں تے کجھ نہیں بولدے۔ اوہناں دی غزل داخلی تے خارجی ہر دو طرحاں دیاں روشنیاں اپنے اندر لکائی بیٹھی اے۔ ذاتی تجربات تے داخلی کیفیتاں نے غزل دی خوبصورتی وچ وادھا کیتا۔ غزل دے نال نال اوہناں گیت تے نظماں وی لکھیاں۔ روایتی انداز نال اوہناں چومصرعے تے گھوڑیاں ول وی توجہ دتی نال ای ویلے دے ویڑے وچ کھلو کے اج دی گل بڑے ٹوہر نال کیتی۔ بہل دی شاعری اجتماعی جاتی دی ترجمان اے اوہناں منافقت تے دوغلی پن نون موضوع بنا کے قومی کردار نون نمایاں کیتا۔ اوہناں منافقت تے اخلاقی کمزوری دے خلاف کھلھ کے احتجاج کیتا۔ بیان کرن دا نواں رنگ تے ڈھنگ اختیار کر کے آسے پاسے کھلھ کے مسئلے بیان کیتے۔ اوہ کی جی نظم ”پتھرنگر“ وچ

لکھدے نیں:

اک نگری اے ایسی جتھے

پتھر دے سب لوک

وچ پھر دا اک جادوگر

جھوں کوئی روک نہ ٹوک (13)

غلام مصطفیٰ بسمل نے اپنے آل دوالے ہون والے معاشرے دی تصویر کشی شاعری راہیں کیتی اوہناں معاشرے بارے دسیا لوک کس طرحاں جھوٹ بولدے نیں تے جھوٹ دے سہارے حیاتی لنگھا دیندے نیں۔ اوہناں جھوٹھ دی ننڈیا تے سچ دی تلقین کیتی۔ کجھ نظماں اجیہاں نیں جیہڑیاں اوہناں دی ذات دے آل دوالے جھمر پاوندیاں دسدیاں نیں۔ شہر، جنگل، لہو، اجنبی، سفر تے رستے، پرانے محل، سورج، چن، رات، دوپہر، پچھلی پہراوہ مخصوص لفظ نیں جیہڑے اوہناں دی ذات نال کجھ نہ کجھ نفسیاتی تعلق ضرور رکھدے نیں۔

بسمل موجب باہمت کدی ہارنوں قسمت داناں نہیں دیندا سگوں اپنی لا پرواہی نوں ہار مندا اے۔ قسمت ای اے جیہڑی اسماناں تیکر لے جاندی اے قسمت دے مارے غرور تے تکبر پاروں عرش توں فرش تے آجاندے نیں۔ رب دی ذات نوں غرور تے تکبر پسند نہیں انسان دی قسمت تے اعمال اوس نوں عرشاں تیکر لے جاندے نیں۔ حیاتی نال قسمت جڑی اے جیہدے راہیں دھرتی تے ترقی دیاں منزلاں طے ہوندیاں نیں بندہ قسمت دا کھٹیا سمجھدا اے۔ قسمت اچاردی اے تے قسمت ای پھٹکاردی اے۔ قسمت نال ہووے تے دنیا ہی جنت اے قسمت ساتھ نہ دیوے تے حیاتی نرکھ اے۔ بدنامی ڈھیر بھیڑی شے اے جیہدے سر آجاوے دنیا اوہنوں جین نہیں دیندی بھانویں بندہ دودھ دا دھوتا ہوئے نگدیا جاندا اے۔ ذات دی حد پار کر کے غلام مصطفیٰ بسمل معاشرے دیاں خارجی حقیقتاں نال ٹکرائیں دی کوشش کیتی۔ خارجی حقیقتاں سماج وچ ظلم، نا انصافی، ناہمواری، دہشت، وحشت، رومان رجھوں دسدیاں نیں۔ ایس کچھوں اختر جعفری لکھدے نیں:

”جدید دور چونکہ مشینی دور اے ایس دور وچ جتھے ہر کم مشینی ہو گیا اے انسان

کول اک دوسرے دی گل بات سنن دا ویلا نہیں۔“ (14)

حیاتی دیاں عام قدراں، لوبھ، کرودھ، لالچ، ذات پات، پیار محبت، خلوص، غرض تمام قدراں بسمل ہوراں شاعری وچ عام نیں۔ اوہ اجیہا شہر و سانا چاہندے سن جیہدے وچ ظلم، زیادتی، آپا دھاپی، ویر، دھوکا، دھرو، نا انصافی تے دولت دی انھی تقسیم نہ ہووے سگوں لوک پیار، محبت، خلوص، ہمدردی تے امن سلامتی دے ماحول وچ حیاتی گزارن دے چاہیوان ہوون۔ پراج تے کل

دے ماحول وچ ڈھیر فرق اے۔ لبہدا اظہار اوہناں اپنی نظم ”کل تے اج دا فرق“ وچ کہتا:

کل تے اک شیریں دے عاشق

دُدھ دی کڈھی نہر

اج دے اک فرہاد نے ویکھو

کھوہ وچ پایا زہر (15)

بسمل انساناں نوں آپس وچ جوڑنا چاہندے سن اوہناں موجب انسان پیار محبت توں پرے ہو جان تے درختوں ڈگی ٹہنی بن جانے نیں اوہناں دی حالات اُتے ڈوگھی نظریں موجودہ دور دا جبر تے جبر دے نتیجے وچ ہون والی نا انصافی نوں اوہناں نمایاں کہتا۔ اوہناں موجب ظالماں دیاں نا انصافیاں پاروں دیس وچ بھکھ ننگ دا راج اے۔ پیار کرن والیاں نال دنیا کدے چنگا سلوک نہیں کردی۔ لوکی اوہناں نال ویر رکھدے نیں۔ اوہ شاعری توں ہٹ کے چنگے تے بااخلاق انسان سن پیار، محبت، صلح سلامتی اوہناں دی رگ رگ وچ سی اوہناں موجب محبت کدی خوشیاں داساماں بندی تے کدی ہاواں دا سندیس۔ اوہناں موجب خوف صرف ڈر نہیں پیدا کردا سگوں رشتیاں نوں اک دوجے دے نیڑے لے آندا اے۔ جیویں کسے دکھی دا دکھ بھرو لوتے اوہ دن دی تھاں پچھن والے دے موڈھے لگ کے دل دی ہواڑ کڈھ کے دل ہلکا کر لیندا اے:

یار ہوواں سوہنیا تیرے گل وچ پے کے ہساں

مینہ ہوواں تے بدلی بن کے تیرے اُتے وساں (16)

غلام مصطفیٰ بسمل کول دنیا دی بے ثباتی، آخرت دا یقین، اللہ پاک دی وحدانیت تے اخلاقیات ورگے بہت سارے پہلو نیں۔ شاعری انسانی جذبیاں داناں اے جیہدے راہیں شاعر جو محسوس کردا اے کہہ دیندا اے۔ اوہ آپ وی معاشرے دا ای حصہ سن۔ ایس لئی اوہناں سب کجھ معاشرے اندروں ای لتا۔ شاعری حیاتی لنگھاؤن دا شعور اگھیر دی اے۔ اوہدی اُچ نچ توں واقفی دیندی اے۔ شاعری پاروں انسان کجھ چر لئی الا نگھ جاندا اے۔ عبادت بریلوی لکھدے نیں:

”شاعری جذبات کے ساتھ ساتھ شعور و ادراک سے بھی گہرا ربط رکھتی ہے

زندگی میں اس سے اُجالا ہوتا ہے افراد اس سے روشنی حاصل کرتے ہیں وہ جتنا

سکھاتی ہے زندگی کا احساس بڑھاتی ہے۔“ (17)

فکری اچھتا توں وکھ غلام مصطفیٰ بسمل کول فنی حوالے وی نویں نرولے نیں۔ اوہناں شعراں وچ سادہ، عام فہم تے سلیس زبان ورتی کتے کتے صنعتاں دا ورتاوا وی بڑی نفاست نال کہتا اوہ تشبیہ استعارے توں وکھ تمبیحاں دی کھلی ورتوں راہیں شعراں نوں شنگھار دے رہے۔ تھوڑے لفظاں وچ

بوہتی گل کرنا سمندر نون کوزے وچ بند کرن دے برابر اے۔ اوہناں لفظاں نون نویں بانے پوان دی کوشش کیتی ابہام پیدا کر کے تہہ دار گلاں کیتیاں۔ اوہناں موجب یاری کچے دھاگے والی تے گل گئے دے پھوک ورگی ہوندی اے۔ معاشرتی تفاوت تے طبقاتی تقسیم دا کارن غربت تے افلاس نہیں وڈے لوکاں دی منافقت تے دلاں دی تنگی اے۔

غلام مصطفیٰ بسمل نے شاعری وچ اجیہاں سوہنیاں تے انوکھیاں کلاواں ورتیاں جیہڑیاں اوہناں دی اپنی تخلیق نہیں اوہ پوری طرح گھروکے رشتیاں نال جڑے دسدے سن گھروکی حیاتی وچ وی کئی واری جھگڑے، جھیرے، اختلاف تے ہور کئی مسئلے پھلدے نیں۔ غلام مصطفیٰ بسمل ایہناں مسئلیاں نون سترے ڈھنگ نال بیانیا اوہناں دی سوچ موجب دنیا وچ غرور نال رہن دی تھاں عاجزی تے محبت نال رہنا آدر جوگ اے۔ جسٹراں درویش حیاتی نفع نقصان تون بالاتر ہو کے لنگھاندے نیں۔ لوڑ منداں دیاں لوڑاں پوریاں کردے تے نماںیاں دا خیال رکھدے نیں۔ اوہناں دی ہر نظم وچ حیاتی دا کوئی نہ کوئی مسئلہ ضرور موجود سی۔ ایہ مسئلے بچپن دے وی نیں تے جوانی دے وی، بڑھاپے دی سوچ وی اے، ٹیاراں تے گھبرواں دیاں سدھراں دی جھلک وی، سرمایہ داراں دے ظلم تے ستم دی داستان وی محنت کشاں دی حالت زار دی تصویر وی معاشرے دی آپا دھاپی تے افراتفری وی بیان کیتی اے۔ حیدر قریشی اوہناں بارے آکھدے نیں:

”غلام مصطفیٰ بسمل ظلم اور ظالم کے خلاف آواز بلند کرتے ہیں ان کے ہاں مایوس کن حالات میں بھی سچ کی فتح کی امید سلامت رہتی ہے۔“ (18)

غلام مصطفیٰ بسمل دی شاعری وچ مضمون آفرینی، بیان دی مٹھاس، زبان دی سادگی، لہجے دی چاشنی، تخیل دی اڈاری، حکمت دی ڈونگھائی تے موسیقی دے ڈھیر رنگ نیں۔ بیان دیاں اوکڑاں دے باوجود اوہ شاعری نون نویں رنگ، نویں ڈھنگ تے نویں تقاضیاں دے سانچیاں وچ ڈھالن دے قائل سن چپ وٹ کے تماشا دیکھن دے حق وچ نہیں سن۔ اوہناں نیڑے حیاتی دے چار چوہیرے ون پونے موضوع کھلے نیں پر اوہناں نون پرکھن، جانچن تے چنن لئی فن کار دی اکھ ضروری اے اوہناں دی شاعری وچ سوز گداز، رنج غم، درد تڑپ تے سادگی ہر شے موجود اے اوہ جذبیاں نون باقاعدہ سامنے لیاون، تے کلام وچ قدرتی عنصر اگھیرن دے ماہرن۔ کلام دی سادگی ثبوت اے کہ جذبے حقیقی تے سچے سن۔ کئی تون کئی تے وڈی تون وڈی نظم لکھن وچ کمال سی۔ اوہناں دی خوبی ایسی بے نظم دا عنوان نہ وی لکھدے تے عنوان اپنے آپ سمجھ آجاندا۔ اوہناں موجب ہر کوئی اپنی ذات تے مصنوعی خول چڑھا کے ٹردا اے۔ صنعتی ترقی، مہنگائی دی ہیرنگری، فیشن دی دوڑ، اک دو بے تون اگے ودھن دی حرص نے انسانی ہمدردی دے جذبے کچل دتے۔ خود غرضیاں،

مفاد پرستیاں نے ہر روایت تے رسم کھوئی ایہدے بارے اکرم باجوه سچ آکھیا اے کہ:

سارا دن غربت دی بچکی دے وچ پسدے رہندوے

راتیں رو رو جاندے نیں بچے بھکھے ننگے (19)

غلام مصطفیٰ بسمل دیاں نظماں وچ عشق دا تصور اگھڑواں اے اوہ محبوب نوں خیالاں وچ وساکے جینا چاہندے سن تے محبوب نوں اپنے پیار دی تصویر سمجھدے سن اوہناں موجب محبوب دی تے اوہناں دی اپنی ذات نوں اوہ اک مک جاندے تے محبوب نوں ہمیش نال ویکھنا چاہندے سن اوہدی ذات نوں اپنی ذات سمجھدے سن انسان عشق وچ لگھ پندا اے تے کدھرے کدھرے دل اتے بیتیاں کیفیتیاں نوں استعاراتی رجھوں بیان کردا اے۔ اوہناں دے استعارے دیس پنجاب دی دھرتی نال جڑے سن۔ محبوب دے دیدار توں بغیر دل بھٹی تپدی جا پدی سی موجب دا ملاپ سینے ٹھنڈ جا پدی سی۔ پنجاب دے دوجے شاعراں وانگوں غلام مصطفیٰ بسمل وی غزل وچ پنجاب تے اوہدی دھرتی نال پیار دا اظہار گوڑھا اے۔ شاعری وچ عشق تے محبت دیاں اوکڑاں دسدیاں نیں۔ عشق انسان نوں جھلا کر دیندا اے۔ اوہ دکھ وچ ہسد اے سکھ وچ روند اے بسمل موجب عشق توں ودھ عشق دیاں پیڑاں نوں کوئی نہیں جان سکدا۔ حسن تے عشق دی کشکش وچ زمین واسی ہو کے چن ورگے چہرے نال یاریاں دوجے شاعراں وانگوں دو جیاں وانگوں غلام مصطفیٰ بسمل چن ورگے مکھڑیاں توں متاثر سن جیہڑے اکھاں تے اداواں دے راہیں دو جیاں نوں موہ لیندے نیں۔ جیہناں دیاں زلفاں رات نوں شکار کردیاں تے اچے مکاناں دیاں رنگلیاں باریاں وچوں چن ورگیاں جا پدیاں نیں، لکھدے نیں:

دھانی چنی زلفاں اُتے انج پئی لشکاں مارے

جیویں رنگی چاننی پئی اے گلشن گلشن رنگدی

حسن سلوک پیا ڈلھکاں مارے اکھاں مستی بھریاں

رنداں وچ وچھائی ہووے مجلس جویں ملنگدی (20)

شاعری خداداد ملکہ اے ایہ نعمت ہر کسے نوں عطا نہیں ہوندی۔ قدرت جیہدے تے مہربان اے اوہنوں دل دی گل کرن دا سلیقہ وی بخش دیندی اے۔ شاعر تے پیا کے تے ہڈاں نوں کھور کے شعر دے بوٹے کڈدا اے۔ جس طرح شیش محل تے تاج محل ورگے شاہکار فنکاری دا مونہہ بولد اے ثبوت نیں ایسے طرح شعر شاعر دی حساسیت تے شعری فن دا ثبوت اے۔ غلام مصطفیٰ بسمل ارج دے اچے تے سچے شاعر سن۔ شاعری ہووے بھاویں تحقیق تے تنقید، بسمل ہوراں دو جیاں دی محنت تے تکیہ کرن دی تھاں اپنی ہمت دے دیوے بالے۔ اوہناں فکر تے فن دے لے پینڈے وچ

جیہڑے روشن میل پتھر تراشے۔ اوہناں نوں شہرت تے وڈیائی جال پامردی سی ہرنویں زمانے کولوں
 بھرویں ادبی وجود منوان دا ول وی آوند اسی تے اپنیاں شاہکار لکھتاں پاروں اپنی وڈیائی تے اُچیائی
 دے معیار نوں ہوراچارن دا حوصلہ وی رکھدے سن۔

اے وی بسکلت سیت نہ لتھی

(21) سورج گھول کے پی لیا سارا

☆☆☆

References:

- * Ph.D. Punjabi Research Scholar.
- ** Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1. Gal baat: Usman Pattar, Tab: Gujranwala, Tareek 19 April, 2023
- 2. Ameen Khayal, Sullah Sir Sirderi, Gujranwala, Punjabi Adabi Markaz, 1995, P:48
- 3. M. Iqbal Najmi (Sir Parast), Dilchsub, Sah Mahi, Gujranwala, January 2017, P:164
- 4. Ghulam Mustafa Bismil, Roop Khushbowan Dey, Lahore: Aqadmi, 1982, P:12
- 5. Akhtar Hussain Jaffari, Syed, Dr, Punjabi Adabi Sinfah, Lahore: Imporium Publishers, 1971, P:38
- 6. Tufail Khalish, Mitti Die Khushbu, Lahore: Punjabi Adabi Markaz, 1992, P:38
- 7. Akram Bajwa, Punjabi Nazam Die Ratun, Lahore: Adab Rung Publications, 2004, P:46
- 8. Altaf Qureshi, Akhiyan Dey Purchaway, Lahore: Kashmir Kitab Ghar, 1986, P:48
- 9. Ghulam Mustafa Bismil, Rooh Die Rooni, Lahore: Punjad Academy Doh Moriya, 1979, P:60
- 10. M. Iqbal Najmi (Sir Parasat) Dilchsup, Shamahi, Gujranwala: January 2017, P:109
- 11. BUKhari, Abu Abdullah Bin Ismail, Imam ul Jamiya Ulsahi, Dirul Islam: Arayaz, 1999, Kitab ul Wazu, Bab uz Ulqa Alizahr ulmusala Qadrwa Jeefat ulm Tafsad Aleh Salat, P:242
- 12. Ghulam Mustafa Bismil, Udahriyan, Sheikhpura: Kuriyan Punjabi Culture Association, 1974, P:84
- 14. Urdu Encyclopedia, Lahore: Ferozsos Private Limited, 4th Edition, 1401, P:752
- 13. Ghulam Mustafa Bismil, Dongey Paniyan Die Chup, Lahore: Usman

Brother S.N. P:28

15. Akhtar Hussain Jafferi, Dr, Navaiy Zavaiy, Lahore: Emporium Publishers, 1989, P:42
16. Ghulam Mustafa Bismil, Dongy Paniyan Die Chup, Lahore: Usman Brothers, S.N. P:34
17. Ghulam Mustafa Bismil, Rooh Die Rooni, Lahore: Punjnad Academy Doh Moriya Pul, 1979, P:20
18. Ibadat Barilwi, Dr. Shiri Kaya Haey, Lahore: Idara Adab Tanqeed, 1989, P:201
19. M. Asif Khan (Editor) Punjabi Tamahi, Lahore: January ta March 1990, P:23
20. Akram Bajwa, Punjabi Nazam Die Ratun, Lahore: Adab Rung Publications, 2004, P:66
21. Ghulam Mustafa Bismil, Roop Khushbowan Dey, Lahore: Aqadmi, 1982, P:22